

Standardní kapitalismus se nepovedl. Zpět k tržním fundamentům.

Vladimír Benáček a Vít Bárta.¹

Podkladový text ke článkům v Hospodářských novinách, 30.5. a 3.6.1997.

Nic nového

Ztráta lesku české cesty ke kapitalismu dává tušit, že pod povrchem pozorovatelných jevů probíhají procesy, jejichž relevance není úplně zřejmá a možné důsledky vyžadují posouzení. Je až s podivem, jaké různé odpovědi můžeme dostat, když sledujeme reakce odborného publika, které už dlouhou dobu pozoruje tentýž objekt. O to více je překvapující, že různorodost výpovědí o české transformaci se neliší jen od pozorovatele k pozorovateli, ale i v jejich inkonzistenci v čase.

Paradoxem je, že základní nástroje hospodářské politiky a způsob jejich používání se od roku 1991 až do dubna 1997 prakticky nezměnily. Již koncem roku 1991 bylo možné pozorovat hlavní tendence, ke kterým se fungování české ekonomiky na základě daných podmínek pomalu, ale jistě přiklánělo. V prosinci 1991 se skupina čtrnácti na vládě nezávislých akademických ekonomů shodla, že je nanejvýše aktuální varovat, že ..."nesmí dojít k tomu, aby se ekonomická politika transformace a pravidla ekonomické hry obrátily proti tržním principům a oslabily ještě více nedostatečné konkurenční prostředí československé ekonomiky"². Jejich kritika vycházela z tvrzení, že sice principy ambiciózního plánu československé transformace jsou v pořádku, nicméně strategie jejich aplikací trpí pěti závažnými nedostatky.

Pět výtek

V první řadě se vládě vytýkalo, že "věnovala příliš malou pozornost podmínkám vytváření prostoru pro **nově vznikající podniky**". Doplnkem k tomu byla druhá výtka: "Vláda je příliš zaneprázdněna **konverzí starých podniků**", což také odrážel její důraz na různá schémata vládou organizované velké privatizace, zatímco od začátku evidentně nesmírně efektivní malá privatizace, včetně trhu s byty, zůstala brzo ponechána na pospas svému osudu. Za třetí chybu byla považována ostentativní **nedůvěra v kapitálový trh**, což se už tehdy projevovalo přístupem k začínající kuponové privatizaci. Její autoři sice tehdy argumentovali nutností "desaterého dohledu", nicméně faktem zůstává, že už tehdy se nedospělému kapitálovému trhu k efektivnosti nijak nepomáhalo.

Čtvrtou výtkou autorů byl "bojácný postoj politiků k **zahraničnímu kapitálu**". Tomu se bohužel nejen že nenabídly žádné zvláštní stimuly ke vstupu, ale také se vláda nezasadila o ulehčení jejich pozice odstraněním některých institucionálních bariér vstupu. To přispělo k ochuzení českého trhu kapitálu a jeho nižší celkové efektivnosti. Za poslední chybu byla považována "malá podpora bankovních, daňových a zejména právních institucí". Otázky efektivního vykonávání **vlastnických práv** ve velkých podnicích, bankách a investičních fondech byly už tehdy opomíjeny, přičemž neuspokojivá situace se bohužel jen prohlubovala. Žádoucí řešení se především díky politické liknavosti oddalovalo a zpětnovazební procesy učení probíhaly jen velmi pomalu.

Výše uvedené výtky zůstávají i dnes klíčovými problémy budování tržní ekonomiky v této zemi a je zřejmé, že v případě jejich neřešení budou nadále nepříznivě ovlivňovat

¹ IES-FSV Univerzity Karlovy a Česká národní banka. Kontakt: benacekv@fsv.cuni.cz

² Viz Lidové noviny, 31.12.1991, s. 6 nebo

http://econc10.bu.edu/okyn/OKpers/Transition/okyn_pub_fr_transit.htm

dlouhodobý rozvoj. Domníváme se, že svojí závažností převažují nad ostatními problémy, se kterými se v uplynulém šestiletém období převážně zápasilo v nejrůznějších politických kruzích. Mezi tyto až **druhořadé problémy** patřily zejména otázky: výše jednociferní inflace, rozsahu a časování restriktivní monetární politiky, co dělat s měnovým kursem, jak bojovat s "nevyvážeností" obchodní bilance, chceme přebytkový nebo schodkový kapitálový účet, jak s pro-exportní politikou, co se saldem státního rozpočtu, co s regulacemi mezd a s privatizací tzv. síťových odvětví, nemocnic a bank. Je čím dál zřejmější, že dobré výsledky některých makroekonomických (např. maastrichtských) kritérií jsou sice nutnou, ale nikoliv postačující podmínkou zajištění dlouhodobého rozvoje. Úspěšná přechodová ekonomika musí poskytovat ještě něco podstatnějšího navíc.

Jen redistribuce

Reforma je především o **redistribuci majetku a důchodů** a jenom v menší míře o makroekonomické stabilizaci. Samozřejmě oproti roku 1991 dnes už víme mnohem více, co jsou podstatné problémy ekonomik tohoto typu. Na rozdíl od xenofobních obav z nebezpečí zvenčí (například od zahraničního kapitálu) měli bychom si více všimnout hrozeb, které přicházejí z domácích řad. I když české hospodářství před začátkem transformace vykazovalo jisté nerovnováhy, jejich míra nebyla velká a pro jejich úspěšné zvládnutí existovaly dobře popsané postupy a instrumenty. Možná právě proto jim byla věnována větší než adekvátní pozornost a vývoj makroekonomických veličin se neprávem stával dominantním kritériem úspěšnosti reforem především pro málo informované zahraniční pozorovatele. Proti tomu redistribuce majetku a důchodů byl proces méně zmapovaný, a tudíž mnohem riskantnější. Kromě toho generoval mohutné signály, které podstatně a v krátkodobém horizontu modifikovaly výkonnostní kritéria ekonomických subjektů a determinovaly jejich chování.

Řábelská podstata transformace leží ale právě zde – v **mikroekonomické oblasti** realokace fyzických a finančních zdrojů a v redistribuci vlastnických práv. Vzniklé mocenské boje se projevují v neobvykle ostré polarizaci společnosti a politiky. Přitom alternativních strategických možností pro cesty transformace je velice málo. Podstatné aspekty české transformace tak zůstaly v mnohém v půli cesty. Obrovské transfery majetku bez náležité ochrany vlastnických práv, čehož jsme byli v uplynulých letech svědky, deformovaly dlouhodobě nevyhnutelnou vazbu mezi pracovním výkonem a odměnou za něj a vytvářely krátkodobě správný, ale dlouhodobě klamný dojem, že bohatství plyne z bezohlednosti při **hledání renty**, a nikoliv z produktivní činnosti těsně spjaté se **spořením a s inovacemi**. Domníváme se, že jedním z důvodů dnešních hospodářských obtíží je postupné procitání z iluzí redistribučního období, obnažování všeobecně nízké schopnosti produktivního chování subjektů (profitujících z dřívějších finančních redistribucí) a pomalý pokrok v jeho překonávání. V podmínkách rostoucí konkurence a reálného zpevnování měny se zužuje prostor pro doposud úspěšný typ chování a dynamika hospodářského růstu bude čím dál více záviset od chování, které bude méně závislé na neregulérních vztazích k privatizačním komisím, justici nebo k netransparentnímu prostředí kapitálového trhu.

Prvořadým selháním české transformace je **nevyváženost motivů mezi nutností realokovat zdroje a nutností redistribuovat a chránit vlastnická práva**. S rozšiřující se privatizací se u nás stalo dominantní ekonomickou orientací **přerozdělování majetku**. Zisky z realokace zdrojů do produktivnějších alternativ jejich užití (tj. z rozmnožování bohatství), se ve srovnání se zisky z redistribučních aktivit staly pro velkou část "podnikatelů" zcela nezajímavou činností. Oběťmi redistribuce se stali drobní střadatelé, minoritní akcionáři, banky, investiční, privatizační, sociální a zdravotní fondy, odběratelé, obchodní partneři a státní rozpočet. S velice oslabenými mechanismy společenské obrany proti **rentiérskému charakteru podnikání** se tím

nejen polarizovala celá společnost, ale změnil se i charakter pracovních stimulů v celé společnosti v neprospěch etiky produktivní práce.

Loupeživí baroni

Pro českou ekonomickou transformaci byl charakteristický historicky unikátní souběh zájmů. V ideálním souznění se spojila rozsáhlá státem podporovaná privatizace s nevídaným rozměrem rozkrádání majetku ze strany “zainteresovaných” či jinak vlivných subjektů, a to vše v rámci **nedokonalého právního a institucionálního uspořádání**, nicméně plně v souladu se základní premisou ekonomie o maximalizaci zisku a minimalizaci námahy. Nikdy v minulosti se u nás nedostalo bezskrupulóznímu typu chování takového svobodného prostoru a takových soust jako právě v uplynulých několika letech. A nikdy v minulosti se tak nedělo za blahosklonného přihlížení státních institucí opírajících se o robustní ideologická zdůvodnění, avšak málo znalých úskalí praktického provádění privatizace.

Ty stránky naší transformace, na které můžeme být jen málo pyšní, jsou proto nevyhnutelným důsledkem zvláštní směsice liberální ideologie, administrativního diletantismu i čirého naivismu. Všechny tři prvky se s různou mírou vlivu projevují ve zpozdilých korekturách hospodářské politiky a mimo jiné i v “zaostávání právníků za ekonomy”. Mnohem závažnější však je, že téměř všichni zaostávají za “loupeživými barony”, to jest za k majetkům se deroucí agresivní třídou nových vlastníků, kteří nerespektují pravidla hry běžná jinde v kulturním světě. Tato třída nesmírně těží z nedokonalých zákonů, z nedostatečné vymahatelnosti práva, z nedokonale definovaných vlastnických vztahů a z nedostatečné bedlivosti státních orgánů. Šerosvitné zóny jsou jejich ideálním působištěm a jejich hlavním cílem je, aby přetrvávaly co nejdéle, a skýtaly tak co největší možnosti množování majetku. Zde se nabízí jedna z možných definic skončení transformace. Je-li opravdu redistribuce hlavním prvkem transformace, pak její konec nastane v okamžiku, kdy absence účinné ochrany majetku již přestane být nejpohodlnější cestou k obohacení a prosazování práva bude neúčinnější formou ochrany již dobytých pozic a prevence před dalšími redistribucemi.

O konci transformace tedy budeme moci hovořit tehdy, když se nastartovaný spontánní proces transformace vlastnictví sám začne uzavírat. Když mnozí úspěšní privatizátoři začnou volat po nastolení právního řádu (ač se k němu dříve nehlásili) a obestaví svoje “pracně nabyté” majetky čínskou zdí a nejlepšími právníky v zemi. V té době se také obrátí zády k těm politickým stranám, které jim umožnily pohádkový vzestup. Můžeme proto očekávat **zásadní pohyb na politické scéně**.

Nepřítomná neviditelná ruka

Ještě i v sedmém roce ekonomické transformace musíme bohužel konstatovat, že kapitalismus zdravé konkurence se mezi velkými podniky nepodařilo nastartovat. Trh neznámá, že se jeden kupec dokáže shledat s jedním prodejcem a nakonec po dlouhých peripetiích očekávanou transakci směny za nějakou cenu provedou. Na problém **neproduktivní stimulace** úzce navazuje druhé zásadní selhání: **v transformaci se nepodařilo nastartovat nebo přivést do obrátek některé stěžejní trhy**. Je těžko určit, zda je to z podcenění výše transakčních nákladů na jejich uvedení do stavu plné výkonnosti nebo z pouhé naivity, či intelektuální megalomanie, ale duch neviditelné ruky z narychlo připraveného plánu až příliš často nevyšel. Například na tak stěžejním trhu, jakým je **kapitálový trh**, se místo neviditelné ruky objevily viditelné ruky lobbistů, vestavěných zájmů a kartelových uskupení. Tři paralelní kapitálové trhy nedokázaly generovat vzájemně konzistentní ceny statků na nich obchodovaných. Ceny se tam netvořily exogenním tržním mechanismem, ale **účelovou politikou jejich dominantních hráčů**. Podobný endogenní mechanismus rozhodování o úvěrech ochromil efektivnost bank jako

prostředníků mezi tvorbou úspor a jejich alokací do nejlepších investičních příležitostí a mechanismy bankrotu a majetkového vyrovnání pro realokaci vázaných zdrojů. To oslabilo řízení a transformaci velkých podniků, což zase v podstatě probíhalo na úkor rozvoje nových malých a středních podniků.

Současně se zmíněným hyper-liberalismem se u nás uplatnila i opačná politika. Strašák manufakturního kapitalismu Charlese Dickense, s nímž přišli zastánci socialistického intervencionismu, zaplnil svými regulacemi mnohé mezery, které ve funkčních tržních ekonomikách zůstávají volné. Následkem toho docházelo k **tržním selháním** vlivem monopolů, intervencí státu, bariér vstupu na trh a spřízněnosti koludovaných “tržních” subjektů.

Moderní trh je rozsáhlá síť lidských vztahů, která je velice úzce provázána s rozvojem a výkonností sektoru nejrůznějších **služeb**. Efektivní trhy lze poznat podle toho, že k sobě integrují co nejširší segment vzájemně si konkurující nabídky a poptávky. Přitom profesionální subjekty na obou stranách trhu musely projít procesem selekce, takže jsou z nich vyloučeny nebo znevýhodněny subjekty s neetickým nebo nátlakovým chováním. Trhy navíc nejsou až tak inteligentní superpočítače, které se konstruují samy a zadarmo. Je to síť propojená nesčetnými informačními vazbami, které potřebují čas k vývoji, učení a k ochraně proti zneužití, či selhání. Vyspělý trh v sobě kombinuje **kapitál nejrůznějšího druhu**, a ten musel předtím někdo vynaložit. Často se tento fyzický, lidský, informační, právní nebo sociální kapitál akumuloval po dobu generací a zkušenosti s jeho fungováním jsou nováčkům někdy těžko sdělitelné. Bez nich jsou trhy náchylné k neefektivnostem nebo selháním.

Neoddělitelnou součástí efektivního fungování trhů, a kapitalismu vůbec, je **soukromé vlastnictví**, které se prostřednictvím trhů buduje, oceňuje a směňuje. Nezcizitelnost vlastnických práv a obrana proti jejich ohrožování monopolními koalicemi by měly být zaručeny. Bohužel, dosud se žádné z tranzitivních ekonomik nepodařilo uspokojivě s těmito problémy vyrovnat. U nás se navíc musí platit zvláštní daň z nezvládnutí rychlosti a rozsahu velké privatizace. Tou daní je vznik historicky bezprecedentní **chimérické formy vlastnictví** ve velké části korporativního sektoru, v němž mizí transformační iniciativa a kde efektivní podniky musí držet nad vodou své méně zdatné "koaliční partnery". Funkční vlastnosti tohoto vlastnictví napovídají, že tolik zavrhovaná “**třetí cesta**” si nakonec přece jen našla svoje místo pod sluncem.

Selhání vlády jako nejslabší článek transformace

Doplňkem trhu je vždy **role státu**. Měla by ale vystupovat jen v těch místech, kde trhy nejsou schopny vykonávat své funkce. Zde se ale ekonomická teorie dostává do nesnází, protože je problematické jednoznačně určit, kde trhy selhávají zcela, kde částečně a kde jim chybí jen malá pomoc k nastartování uspokojivé samoregulace. Bohužel právě tato okolnost je specifikem transformace, protože její **nedostatečně vyvinuté trhy** musí najednou vyřešit problémy, které by se za normálních okolností řešily po dobu několika generací. Proto tyto trhy selhávají častěji a jinak než v bohatých zemích nebo v rozvojových ekonomikách s nízkou akumulací kapitálu. Západní ekonomická literatura a odborníci nám tak až donedávna nebyli schopni poskytnout pro tuto oblast téměř žádné relevantní zkušenosti. Role státu za těchto okolností je nenahraditelná. Musíme bohužel konstatovat, že **selhání státu (tj. parlamentu a vlády)** na většině úrovní jeho řízení u nás představuje třetí chybu transformace.

Neporozumění, či neochota vyrovnat se s problémy tzv. veřejných statků, externalit, nekooperativního chování správce k majiteli nebo naopak vznik až příliš vstřícných tržních loupeživých aliancí, dále problémů nedokonalých aukcí, zvráceného výběru ekonomických subjektů, neúplných kontraktů a asymetrických informací pak u nás zákonitě vedly ke scestné myšlence **budování pasivní státní správy**. Zmíněné teorie diskutují roli státu v moderní ekonomice a oprávněnost intervence pomocí regulačních principů, jejichž účelem je **budovat**

trhy a zvyšovat jejich efektivnost. To vše ale stojí velké množství lidského, finančního a zejména informačního kapitálu. Protože **informace** jsou jedny z mála statků, u nichž se teoretici shodují na tom, že se jedná o veřejný statek, musí být také trhy jakožto veřejné informační a transakční systémy zahrnuty mezi veřejné statky. Zůstává pak zcela na vládě, aby převzala garance za fungování trhů a stimulovala vznik institucí ziskového, či neziskového typu, které rozvoji trhů napomáhají.

Krize regulační soustavy

Jak se o tom nedávno v Praze vyjádřil hlavní ekonom Světové banky J. Stiglitz, tím že se **institucionální, informační a právní infrastruktury** stávají stále významnější částí moderních trhů, vyžaduje to mít o to akceschopnější vládu. Role vlády se v průběhu transformace zvyšuje, protože musí garantovat existenci regulačních a stimulačních nástrojů na podporu nevyvinutých trhů a jejich soukromých subjektů. Toho nelze docílit bez monitorování problémů a bez aktivního zasahování do ekonomiky. Nepřekvapuje, že všude tam, kde se očekávalo efektivní poskytování veřejných statků soukromými mechanismy došlo u nás k potížím a ke zneužívání situace mocenskými zájmy některých subjektů. Pod tlakem okolností byla sice vláda nucena intervenovat, její zpozdilé improvizace však šly spíše po následcích než po příčinách problémů. Stalo se to například v **budování systémů práva, justice, bezpečnosti, obrany, státní správy, daňové soustavy, dopravy, školství, vědy, zdravotnictví, penzijních fondů, sociálních fondů, regulace monopolů, bankovnictví, životního prostředí, bydlení, toků veřejných informací, podpory malých podniků, nadací, regionálních samospráv a tolik diskutovaného kapitálového trhu.**

Na obranu naší vlády je ale nutno říci, že na uspokojivé vyřešení všech těchto aktuálních ekonomických problémů lidstva si zřejmě netroufá žádná vláda. To však neznamená, že musí na svou odpovědnost programově rezignovat právě u nás.

Krizi české hospodářské regulační soustavy, jako krizi státní správy, považujeme za klíčový problém celé české transformace. Řešení jejich problémů by mělo začít právě v tomto místě. Oprávnění k existenci státní správy je založeno na jejím postavení jako regulátora veřejných statků ve výše uvedeném pojetí. Jakmile se její **kompetence v rámci veřejných statků** začnou zaměřovat se soukromým podnikáním, dochází k neefektivnostem a konfliktům z nedorozumění. V budování elitní, účinné, ale přitom štíhlé státní správy orgány státu u nás selhaly. Čeho jsme naopak svědky, je **zbytňování byrokracie**, která na argumentu "veřejného dobra" parazituje a obrací ho až do tvorby veřejného zla. Orgány státu u nás selhaly zejména v tom, že nedokázaly rozlišit mezi regulačním aparátem globálně otevřené tržní ekonomiky a bujením byrokracie.

Váhu státní správy na ekonomice lze kvantifikovat pomocí podílu výdajů státního rozpočtu na HDP. Na rozdíl od srovnatelných tržních ekonomik na střední úrovni rozvoje, kde se tento podíl pohybuje mezi 32-40% HNP, u nás to bylo v poslední době kolem 46%. Když k tomu připočteme některé transakce ČNB a různé další kvazifiskální operace, které jsou specifické právě pro období transformace (například operace Fondu národního majetku, České inkasní, dovozní depozita, ražebné kombinované s tzv. inflační daní, dále i případné nezaplacené daně a pojistné a skrytý státní dluh, který jednou stát bude muset zaplatit), pak síla státu měřená jeho podílem na HDP se v našich podmínkách přibližuje k 60%. Je možné namítat, že spíše těchto 60%, než oněch 32% by mohl být ten přirozený podíl na HDP intenzivně se transformujícího státu. Když by tomu tak skutečně mělo být, pak by to vláda měla otevřeně přiznat a věnovat kvalitě státní správy a budování tržních mechanismů pro ulehčení její práce prvořadou pozornost.

Mizející elán?

Zkušenost ukazuje, že se ze dvou možných alternativ ("velkého státu" s elitní státní správou nebo "malého státu" s omezeným rozsahem poskytováním veřejných statků) si česká transformace vybrala spíše kombinaci obou zel, což není náhodou. Svědčí o tom, že byrokracie a **nízká účinnost státní správy** jsou vzájemně se podmiňující jevy, které se u nás nesetkaly s obrannými mechanismy. "Balíčky opatření", ani jejich extenze, na tyto skutečnosti téměř nereagovaly a je otázka, zda rozpočtové škrty budou vůbec na efektivnost státní správy nějak působit.

Ještě jedna tendence se začíná v dnešní realitě vyjevovat, což souvisí s reakcí na **rentiérský a byrokratický** charakter českého kapitalismu. Zdá se, že se vytrácí podnikatelský elán patrný na počátcích transformace. Kromě zcela pochopitelné únavy pramenící z různých změn a nejistot, se plíživě šíří apatie v podnikání. Mnozí podnikatelé pod vlivem mohutnějšího nedostatku růstových vyhlídek pomalu uzavírají své pracně budované firmy a drobní živnostníci se zase rozpomínají na melouchaření dřívějších let a tiše se navracejí k výměnným vztahům a šedé ekonomice vůbec.

Vládní úředníci obvykle pátek po obědě již nepracují a občané jsou před nimi stále v prosebnické pozici. I když se v některých vzorových firmách pracuje jako nikdy předtím, v jiných existuje stále přezaměstnanost a sebeuspokojení z průměrnosti. Vlastně se ani není co divit, že dnešní produktivita práce v nich stále ještě nedosahuje už tehdy nedostatečné předreformní úrovně.

Důvody k optimismu

Přes veškeré vážné výhrady vůči vedení české cesty ekonomické transformace je nutno podotknout, že jsou to lidé, kdo dělají chyby a jsou to také lidé, kteří se dokáží z chyb učit. "Balíček" byl sice jen první náplastí na problémy, které tuto zemi sužují, nicméně je to po velice dlouhé době první vážnější signál, že vláda je ochotna začít problémům naslouchat, pojmenovávat je, analyzovat a hledat cesty řešení. Tuto šanci by měla dostat.

Nicméně jsou zde ještě další důvody k optimismu. Ačkoli k tomu došlo spíše tvrdohlavostí českého středního stavu a kvůli nutnosti tunelovat po částech, než na základě cílevědomé politiky vlády, je zde privátní sektor představovaný **malými a středními podniky** do 250 zaměstnanců. Je to už autentický privátní sektor s vyřešenými vlastnickými strukturami, s motivem k dlouhodobému růstu a s vyšší produktivitou než ve většině velkých podniků. V současné době je jeho podíl na tvorbě HDP nejméně 40%. Připočteme-li k tomu ještě produkci velkých firem kontrolovaných mezinárodním kapitálem (zhruba 15% HDP), dále produkci domácích korporací, které se dokázaly vymanit ze sevření parazitních vlastníků a byrokracie a případně ještě i šedou ekonomiku (10-18% HDP), pak **ekonomicky životaschopná část podnikatelského sektoru kontroluje tvorbu zhruba dvou třetin národního důchodu**.

Tak dobré výchozí postavení snad nemá žádná jiná přechodová ekonomika. Tím nám stále zůstala reálná šance, aby tato země by mohla zůstat (za podmínek nástupu pevného vedení) nejvážnějším soupeřem nejrychleji rostoucích západoevropských zemí, jakými jsou Irsko a Portugalsko, které rostou téměř 4% ročně. Problém zůstává **přílišná zahleděnost bank a vlády do ochrany velkých neefektivních podniků**, které představují asi 25% HDP. Nemělo by se připustit, aby jejich pochybené "transformace" metodami jako jsou tunelování, změkčování rozpočtového omezení nebo odkládání bankrotu byly prosazovány na úkor růstu ve většině ekonomiky.

Vitalita soukromých iniciativ

Za uplynulých sedm let soukromá iniciativa v naší zemi prokázala svoji obrovskou a přirozenou životaschopnost. Mnohdy výraznější než jinde ve světě. Stalo se tak ve dvojitým smyslu. Zaprvé v tom tvůrčím a produktivním, projevujícím se v pozoruhodném rozvoji drobného a středního podnikání. A za druhé bohužel v tom méně žádoucím, převážně redistribučním smyslu: v nechvalně známém tunelování, šizení a okrádání. Je neoddiskutovatelnou vinou vládnoucí politické elity, že to prvé mnohem účinněji nepodporovala a naopak, že se proti tomu druhému výrazněji nepostavila. Ideologický narcismus posledních tří let již značně znehodnotil původní ochotu obyvatelstva k iniciativě a vrhl pochybnosti na smysl tržní ekonomiky. Tím se oslabily dva stěžejní pilíře růstu.

Je také paradoxem, že naděje na **konsolidaci institucionálního prostředí**, a v něm zejména **právního řádu**, přichází od domácího velkopodnikatelského sektoru. Tvorbu bohatství nelze do nekonečna zakládat na přerozdělování. Tím, jak už valná většina státního majetku byla finálně "doprivatizována", už i tuneláři si začínají uvědomovat (a to rychleji než státní úředníci), že garance vlastnických práv je podstatou společenského řádu a je proto nutné se jejich prosazování domáhat.

Většina pokroku, kterého se v transformaci dosáhlo, se proto nedosáhla díky iniciativám vlády, ale navzdory jim. Pokračování v započaté cestě bez zdravých tržních základů, bez pravidel spolupráce a bez motivujících vizí budoucnosti by se mohlo stát příliš nákladnou toulkou do nevábných končin.